

भारतीय चित्रपट क्षेत्रातील संक्रमणाचा अभ्यास

प्राचार्य डॉ. राजेंद्र सायबू मोरे

छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

घटक महाविद्यालय कर्मवीर भाऊराव पाटील विद्यापीठ, सातारा.

Article Info

Article History:

Received: 15th Dec 2025

Accepted: 18th Dec 2025

Published: 20th Dec 2025

Keywords:

भारतीय चित्रपट

ABSTRACT

भारतीय चित्रपट क्षेत्रातील संक्रमणाचा अभ्यास म्हणजे १९१३ मध्ये दादासाहेब फाळके यांच्या 'राजा हरिश्चंद्र' या पहिल्या मूकपटापासून आजच्या डिजिटल युगापर्यंत चित्रपटसृष्टीतील बदल समजून घेणे होय. हा अभ्यास मूकपटातून बोलपटांकडे, पारंपरिक कथा-पद्धतीतून आधुनिक कथांकडे, आणि चित्रपटगृहांतून डिजिटल माध्यमांपर्यंतच्या प्रवासाचा आहे. सामाजिक, राजकीय आणि तंत्रज्ञानात्मक बदलांचा मोठा प्रभाव आपल्याला दिसून येतो.

Plagiarism Check Report:

Date of Report: Dec 17, 2025

Similarity Index: 1%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: More, R. S. (2025). भारतीय चित्रपट क्षेत्रातील संक्रमणाचा अभ्यास. IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS), 1(IV), 642-646.

प्रस्तावना :

भारतीय चित्रपट क्षेत्रातील संक्रमणाचा अभ्यास म्हणजे १९१३ मध्ये दादासाहेब फाळके यांच्या 'राजा हरिश्चंद्र' या पहिल्या मूकपटापासून आजच्या डिजिटल युगापर्यंत चित्रपटसृष्टीतील बदल समजून घेणे होय. हा अभ्यास मूकपटातून बोलपटांकडे, पारंपरिक कथा-पद्धतीतून आधुनिक कथांकडे, आणि चित्रपटगृहांतून डिजिटल माध्यमांपर्यंतच्या प्रवासाचा आहे. सामाजिक, राजकीय आणि तंत्रज्ञानात्मक बदलांचा मोठा प्रभाव आपल्याला दिसून येतो.

१९१३ मध्ये दादासाहेब फाळके यांनी 'राजा हरिश्चंद्र' या पहिल्या मूकपटाची निर्मिती केली नंतर बोलपटांच्या आगमनाने भारतीय चित्रपटसृष्टीत मोठे परिवर्तन झाले, ज्यात संवाद, संगीत आणि ध्वनी यांचा समावेश झाला. सुरुवातीला मुंबई केंद्रस्थानी असलेल्या हिंदी चित्रपटसृष्टीचा (बॉलीवूड) विस्तार झाला आणि तेलुगू, तमिळ, बंगाली अशा प्रादेशिक चित्रपट उद्योगांनीही आपले वर्चस्व निर्माण केले. विविध भाषा आणि प्रदेशांतील चित्रपट निर्मितीमुळे चित्रपटसृष्टी अधिक वैविध्यपूर्ण झाली. डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या आगमनामुळे चित्रपट निर्मितीच्या पारंपरिक पद्धतींमध्ये बदल झाले. चित्रपट आता केवळ चित्रपटगृहांपुरते मर्यादित न राहता, टेलिव्हिजन, स्ट्रीमिंग प्लॅटफॉर्म आणि डिजिटल माध्यमांवरही उपलब्ध आहेत. वेबसिरीजने तर सिनेमागृहातून प्रेक्षक खेचून घरी बसवला आहे. पंचायतसारख्या सिरीज ग्रामीण समस्यांचे चित्रण इतक्या बेमालूमपणे करतात की लोक आग्रहाने त्याच्या नवीन भागांची आतुरतेने वाट बघतात इतका मोठा बदल आणि कायापालट आज आपल्याला या क्षेत्रात झालेला दिसून येतो.

उद्देश :

भारतीय चित्रपट क्षेत्रातील संक्रमण लक्षात घेण्याबरोबर ज्या त्या काळातली सामाजिक परिस्थिती चित्रपट क्षेत्रात किती प्रमाणात प्रतिबिंबित झाली याचा देखील आढावा घेणे हा या शोध निबंधाचा उद्देश आहे.

विषयविवेचन :

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा प्रभाव काहीसा भारतीय चित्रपट सृष्टीवर पडत असला तर ब्रिटिश पारतंत्र्यात क्रांतिकारक विषय घेणे हे मोठे जोखमीचे असल्याने जास्तीत जास्त सुरुवातीचे विषय हे धार्मिक आणि पौराणिक धाटणीचे राहिलेले दिसतात.

सुरुवातीचा काळ :

अगदी प्रारंभी म्हणजे १९२० च्या दशकाच्या सुरुवातीला बहुतेक भारतीय चित्रपट पौराणिक कथांवर आधारित होते. पण हळूहळू, धार्मिक चित्रपटांसारख्या विविध विषयांवर चित्रपट बनवले जाऊ लागले, ज्यात इतिहासाचा भाग असलेल्या धार्मिक व्यक्तींच्या कथा सांगितल्या गेल्या. याबरोबर संपूर्णपणे काल्पनिक कथांवर आधारित चित्रपट, आधुनिक जीवनावर आधारित सामाजिक चित्रपट, भारताच्या गौरवशाली इतिहासावर आधारित ऐतिहासिक चित्रपट, अॅक्शन चित्रपट, विनोदी चित्रपट, साहित्यिक चित्रपट आणि गुन्हेगारी चित्रपट देखील या काळात तयार केले गेले.

सामाजिक-आर्थिक पैलू यांचा विचार हा १९३० च्या दशकात सुरु झाला. यामुळे हे दशक हा भारतीय इतिहासातील एक महत्वाचा काळ मानला जातो. या काळात, आर्थिक आणि राजकीय बदलांमुळे भारताच्या स्वातंत्र्याचा मार्ग मोकळा करणाऱ्या घटनांची मालिका घडली. या घटनांपैकी एक म्हणजे जागतिक आर्थिक मंदी, ज्याला महामंदी म्हणून ओळखले जाते. या मंदीपासून भारतही वाचला नाही आणि त्याचा भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीवर परिणाम झाला. देशभक्ती, जुन्या आठवणी आणि पौराणिक कथांवर आधारित चित्रपट दिसले. शिवाय चित्रपटांमध्ये प्रणय, विशिष्ट विचारसरणीचा प्रचार आणि सामाजिक आणि धार्मिक व्यवस्था याविरुद्धचा राग देखील दाखवण्यात आला. या काळात वास्तविक घटनांवर आधारित चित्रपटांची सुरुवात झाली .

संक्रमणाचा काळ हा सुरु झाला १९४० च्या दशकात कारण या काळात भारत हा वसाहतवादी राष्ट्र राहिला नाही आणि तो एक स्वतंत्र राष्ट्र बनला. भारतातील ब्रिटिश राजवटीचा अंत आणि नव्याने स्वतंत्र भारत आणि पाकिस्तानची निर्मिती यामुळे देशात मोठे बदल होत होते. स्वातंत्र्यानंतरच्या घटना लक्षणीय आणि व्यापक होत्या. या काळातले चित्रपट हे धर्म आणि देशभक्तीच्या नावाखाली मालमत्तेची लूट आणि नाश, महिलांचे अपहरण आणि हानी, ज्याबद्दल बोलता किंवा वर्णन करता येत नाही अशा अत्याचार आणि अमानुष कृत्ये आणि भारताच्या फाळणीच्या इतिहासात कधीही न पाहिलेल्या क्रूरता आणि भयानक घटना. भारताच्या फाळणीचा अनुभव घेत असलेल्या चित्रपट उद्योगाने त्या काळात घडणाऱ्या प्रत्यक्ष घटनांवर आधारित चित्रपटांची निर्मिती सुरु केली. निवडलेल्या विषयांमध्ये महिलांवरील हिंसाचाराची भीती, स्वतःची मातृभूमी सोडण्याचे दुःख, एका

ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी लोकांचे स्थलांतर, मोठ्या प्रमाणात पुनर्वसनाबद्दल उपस्थित होणारे प्रश्न, हिंसाचाराची भीती आणि वेदना आणि निर्वासित म्हणून संबोधले जाण्याचे दुःख यांचा समावेश होता.

स्वातंत्र्यानंतरच्या दशकात म्हणजे १९५० च्या दशकात पंडित नेहरूंच्या राजवटीत भारतीय उपखंडाच्या राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रांत समाजवादाचे मोठे वर्चस्व निर्माण झाले होते. चित्रपट उद्योगात हा प्रभाव स्पष्टपणे उमटला. चित्रपट कथांवर पंतप्रधान नेहरूंच्या राजकारणाकडे पाहण्याच्या आशावादी, आदर्शवादी आणि स्वप्नवत दृष्टिकोनाचा प्रभाव होता. प्रणय, अॅक्शन, आई आणि मातृभूमी तसेच अन्य कलाकृतींवर आधारित चित्रपट बनवले गेले. या दशकात विविध प्रकारची गाणी लिहिण्यात आणि गायली गेली. त्यांना प्रचंड लोकप्रियता मिळाली. तथापि, या गाण्यांच्या प्रत्येक शब्दात निराशा आणि दुःखाची भावना होती. ही गाणी अशा समाजाचे चित्रण करत होती जिथे विकास होत नव्हता आणि लोक बदलण्यास तयार नव्हते. समाजात अंधश्रद्धा खोलवर रुजली होती. मातीची घरे आणि निराशाजनक गरिबी असलेली एकांत गावे होती. जिथे पुरुष मृत्युची गाणी गात होते आणि महिला अन्याय आणि दुःख सहन करत होत्या. हा असा समाज होता जो निराशेने भरलेला होता आणि लोक नशिबावर अवलंबून होते. तथापि, लोकांच्या आत निर्माण होणाऱ्या बंडखोरीला आणि रागाला अद्याप चित्रपटांमध्ये स्थान मिळाले नव्हते. दुसरे महायुद्ध आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात, मोठ्या पडद्यावर दिसणाऱ्या मधुबाला, मीना कुमारी आणि नर्गिस सारख्या अभिनेत्रींच्या शैलीने अनेक तरुणींना प्रभावित केले.

१९६० च्या दशकाची सुरुवात भविष्यासाठी अढळ सकारात्मकतेने झाली. संपूर्ण देश नेहरूंच्या विचारसरणीने आणि स्वातंत्र्याच्या उत्साहवर्धक भावनेने प्रेरित होता. फाळणीमुळे निर्माण झालेल्या आव्हानांमधून एक नवीन भारत सावरत होता आणि स्वतःचे भविष्य घडवण्यासाठी सज्ज होता. पंडित नेहरूंच्या काळात, आशादायक भविष्य आणि भारताचे आधुनिकतेकडे होणारे संक्रमण याबद्दल चित्रपट बनवले जाऊ लागले. या काळातील लोकप्रिय चित्रपट धर्मनिरपेक्षता, राष्ट्रीय ओळख आणि जमीन सुधारणा यासारख्या मुद्द्यांवर केंद्रित होते. १९६० चे दशक रंग, आशा आणि ग्लॅमरचे दशक होते. या दशकातील निश्चित भावना, स्वातंत्र्योत्तर वृत्ती चित्रपटांमध्ये प्रतिबिंबित झाली. यामुळे अनेक तरुण आणि प्रतिभावान चित्रपट निर्मात्यांना त्यांची प्रतिभा दाखविण्याची संधी मिळाली. नवीन गोष्टी सादर करून ते स्वतःला प्रस्थापित करण्यात यशस्वी झाले.

सामाजिक-आर्थिक पैलू यांच्यात मोठे परिवर्तन १९७० च्या दशकात घडून आले. १९४७ च्या फाळणीनंतर, १९७१ चे युद्ध ही भारतीय उपखंडातील सर्वात महत्त्वाची भू-राजकीय घटना होती. या संघर्षामुळे बांगलादेशची निर्मिती फारशी व्यत्यय न येता झाली. ही एक अशी घटना होती ज्याने पाकिस्तानला कमकुवत केले आणि भारताला बळकटी दिली. दशकाची सुरुवात रोमॅंटिक चित्रपटांनी झाली. तथापि, दशकाच्या अखेरीस, भ्रष्टाचार आणि हिंसाचाराच्या विषयांसह अॅक्शन चित्रपट दिसू लागले. या दशकातील आकर्षक अभिनेत्री झीनत अमानने 'हरे रामा हरे कृष्णा' या कल्ट चित्रपटात एका तरुण हिप्पीची भूमिका साकारली होती. या चित्रपटात झीनत अमान मोठी बिंदी, पाश्चात्य शैलीचा शर्ट, मोठा चष्मा, सैल नारंगी कुर्ता आणि रुद्राक्ष माळा घातलेली दिसली. झीनत अमानच्या या लूकमुळे भारतात हिप्पी ट्रेंड सुरू झाला, जो आजही लोक पाळतात.

१९७५ च्या आणीबाणीने अनेक क्षेत्रांवर मोठा परिणाम झाला पण याचा चित्रपट क्षेत्रावर काय परिणाम झाला याबद्दल चित्रपट कलावंत पंकज कपूर यांच्या मतानुसार "याकाळात चित्रपट कलावंतांना कोणत्याही अडचणी त्यांच्या दैनंदिन कामकाजात आल्या नाहीत. फक्त एकदा त्यांचे मित्र आणि ते गाण गुणगुणत असताना त्यांना एका पोलिसाकडून याबाबतीत रोखण्यात आले होते."

१९८० च्या दशकातील घटनांनी आर्थिक सुधारणा आणि उदारीकरणाचा पाया घातला. परिणामी देशात अनेक स्वदेशी उद्योग स्थापन झाले आणि नवीन उद्योजकांना कर्ज उपलब्धतेमुळे चांगल्या आर्थिक सेवा मिळू लागल्या. यामुळे भारतासाठी एका नवीन युगाची सुरुवात झाली. या काळात चित्रपटांचे विषय म्हणजे गँगस्टर आणि माफिया चित्रपटांची जागा पुन्हा एकदा गाण्यांनी भरलेल्या रोमॅंटिक चित्रपटांनी घेतली. या दशकात मिस्टर इंडिया, तेजाब, कयामत से कयामत तक, मैंने प्यार किया, हम आपके हैं कौन आणि दिलवाले दुल्हनिया ले जायेंगे असे अनेक कुटुंब-केंद्रित चित्रपट प्रदर्शित झाले. याशिवाय, चांदनी, जो जीता वही सिकंदर, हम हैं राही प्यार के, बाजीगर, क्रांतीवीर आणि रंगीला यांसारखे चित्रपट मोठ्या प्रमाणात प्रेक्षकांना आकर्षित करण्यात यशस्वी झाले. १९८० आणि १९९० च्या दशकात प्रदर्शित झालेले हे चित्रपट सुपरहिट आणि ब्लॉकबस्टर मानले जातात,

म्हणजेच लोकप्रियता आणि कमाईच्या बाबतीत यशस्वी. या चित्रपटांनी बॉलिवूडला अनेक नवीन स्टार दिले. यामध्ये आमिर खान, सलमान खान, शाहरुख खान, अजय देवगन, अक्षय कुमार, सुनील शेड्डी, श्रीदेवी, माधुरी दीक्षित, दिव्या भारती, जुही चावला आणि काजोल यांचा समावेश आहे.

१९९० च्या दशकात वास्तविक घटना, कुटुंब , समाज (आधुनिक विरुद्ध पारंपारिक) आणि देशभक्ती यावर आधारित चित्रपट बनवले गेले. यासोबतच, रोमॅंटिक चित्रपट बनवले गेले, ज्यात विनोद आणि गाण्यांसह ॲक्शन देखील होते. १९९१ नंतर भारतात झालेल्या प्रचंड आर्थिक वाढीचा आणि सामाजिक बदलांचा भारतीय चित्रपट उद्योगावरही परिणाम झाला. समाजात मध्यमवर्गीय कुटुंबांची संख्या वाढू लागली. यामुळे विशिष्ट प्रेक्षकांसाठी बनवलेले कला चित्रपट आणि विस्तृत प्रेक्षकांसाठी बनवलेले बॉलिवूड चित्रपट यांच्यातील रेषा अस्पष्ट झाली. या काळात आर्थिक उदारीकरण आणि व्यापक जागतिकीकरणामुळे देशभरात धुमाकूळ घातला गेला होता, त्याला भारतीय चित्रपटसृष्टीही अपवाद नव्हती. याकाळात फिल्मेत्तर संगीताचे म्हणजे म्युझिक अल्बमचे युग सुरू झाले ज्यात लकी अली, अल्ताब राजा, फाल्गुनी पाठक, सोनू निगम आदींचे अल्बम लोकप्रिय ठरले.

२००० चे दशकात शिरताना मोठे बदल धक्के देत होते. याकाळाची महामंदी ही १९२९ च्या महामंदीनंतरची सर्वात वाईट घटना होती. यामुळे भारताचा आर्थिक विकास मंदावला. चित्रपटांच्या बाबतीत हे दशक प्रणय, विनोद, ॲक्शन-कॉमेडी, नाटक, देशभक्तीपर विषय आणि वास्तविक घटनांवर आधारित चित्रपटांनी भरलेले होते. शिवाय चित्रपटांमध्ये सहज समजण्याजोगे योगायोग दाखवले गेले. तथापि, सर्वात मोठा बदल म्हणजे पहिल्यांदाच, सामाजिक समस्यांपलीकडे असलेल्या मानसिक आरोग्याच्या मुद्द्यांना चित्रपटांमध्ये स्थान मिळाले. याकाळात एका रात्रीत स्टार बनलेला ऋतिक रोशन, महाविद्यालयीन नवा चेहरा ठरलेला शाहीद कपूर सिनेसृष्टीला प्राप्त झाले.

दशक बदलताना जसे चित्रपटाचे विषय बदलतात तशी लोक मानसिकता देखील बदलत होती. २०१० च्या दशकात नागरिकत्व सुधारणा कायद्यांतर्गत बेकायदेशीर स्थलांतरितांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलण्यासाठी चर्चा सुरू होती . हे स्थलांतरित पाकिस्तान, अफगाणिस्तान आणि बांगलादेशमधील हिंदू, शीख, पारशी बौद्ध आणि ख्रिश्चन होते जे कोणत्याही कायदेशीर कागदपत्रांशिवाय भारतात राहत होते. या कायद्यानुसार , या स्थलांतरितांना शक्य तितक्या लवकर भारतीय नागरिकत्व देण्यात येणार होते. या दशकात वास्तविक जीवनातील घटना, आधुनिक कुटुंबे आणि समाज यावर लक्ष केंद्रित करणारे चित्रपट दिसले. शिवाय, सामाजिक समस्यांचा सखोल शोध घेणारे चित्रपट देखील बनवले गेले, ज्यामुळे प्रेक्षकांना आनंदाची भावना मिळाली .

सध्या २०२० चे दशक हे सुरू असले तरी याच्या सुरुवातीलाच हॉलीवूड चित्रपटांच्या आणि नवीन तंत्रज्ञानाच्या प्रभावाने भारतीय सिनेमे हे बनू लागले आहेत. ज्यात रोबोट, बाहूबली, आरआरआर, कांतारा किंवा अन्य सिनेमे मोडतात. बॉलीवूड पेक्षा दाक्षिणात्य चित्रपट यांनी स्वतंत्र विषयांच्या बाबतीत आता बाजी मारलेली दिसून येते. ज्यात कांतारा आणि पुष्पा सारख्या सिनेमांनी आपली वेगळी छाप संपूर्ण भारतावर सोडली आहे. याउलट बॉलीवूड मात्र गार पडल्यासारखे दाक्षिणात्य सिनेमे हे रिमिक्स करून बनवत आहेत. दाक्षिणात्य सिनेमांची हिंदी डबिंग देखील लोकप्रिय होते आहे.

सध्याच्या वर्तमान काळात सिनेमात जाऊन चित्रपट पाहण्यापेक्षा घरी बसून ओटीटीवर चित्रपट पहिले जात आहेत. वेबसिरीज यांनी सर्वत्र धुमाकूळ घातला आहे. काधीकाळचे लोकप्रिय हिंदी कलाकार हे आता वेबसिरीजकडे मोठ्या प्रमाणात वेलेलेले दिसून येतात. मिर्झापूर, फॅमिली मॅन, पंचायत यांनी लोकांच्या मनांची घट्ट पकड घेतलेली दिसून येते.

निष्कर्ष :

अलीकडे चित्रपट हे कोट्यावधी रुपयांचा गल्ला जमवत असले तरी चित्रपट कथा, संहिता, डॉयलॉग, गाण्यांची रचना आणि संगीत याबाबतीत हा काळ बऱ्यापैकी घसरणीचा काळ मानता येईल. सत्ताधारी वर्गाचा देखील प्रभाव हा चित्रपटांच्या विषयांवर पडू लागला आहे. रूढी, परंपरा आणि अंधश्रद्धा यांना वाढ देणारे विषय देखील हाताळले जात आहेत हे लाजिरवाणे आहे. एखादा भूतपट आला की त्याचे सलग अमाप पिक येते हे सुद्धा खूप केवीलवाणे आहे. चित्रपट हे आज प्रबोधनाचे साधन राहिले नसून लोकांना आकर्षित करून घेण्याचे माध्यम झाले आहे. एखादा चित्रपट हा सिनेमाघरात चालला नाहीतर तो लोकांना घरी बसून बघता येईल अशी सोय ओटीटी यांनी आणली आहे जे बॉलीवूड सिनेसृष्टीला मारक असल्याचे मत आमीर खान यांनी

जावेद अख्तर यांच्या प्रश्नांना उत्तर देताना व्यक्त केले आहे. लोकांच्या वाईट, सुप्त भावना यांना चालना देणारे हिंसक आणि बीभत्स दृश यांना दाखवले जाऊ लागले आहे. अशी मोठी घसरण चित्रपट क्षेत्राला नक्कीच मारक आहे.

संदर्भ :

- १) पंकज कपूर यांची दि लल्लन टापचे पत्रकार सौरभ द्विवेदी यांनी घेतलेली मुलाखत (दिनांक ५ ऑक्टोबर, २०२५)
- २) आमीर खान यांची जावेद अख्तर यांनी घेतलेली मुलाखत (दिनांक ५ मार्च, २०२५)
- ३) मतकरी गणेश, चित्रपट प्रवाहांचा इतिहास जागतिक आणि भारतीय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २०२२
- ४) सम्मनवार शरयू फाळके, द सायलेंट फिल्म, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, २०१८
- ५) डेव्हिड पार्किन्सन, हिस्टरी ऑफ फिल्म कन्साईज हिस्टरी, थोम्स वर्ड आर्ट, यु.एस.ए., २०२२
- ६) गोपाल आणि इतर, वैश्विक बॉलीवुड : हिंदी गीत आणि नृत्याची यात्रा, मिनेसोटा विश्वविद्यालय प्रेस, २००८
- ७) भार्गव अनिल, भारतीय सिनेमाचा इतिहास, सिने साहित्य प्रकाशन, जयपूर, २०१६
- ८) माली चित्र, गांधी और सिनेमा, मधुमती त्रैमासिक, राजस्थान साहित्य अकादमी, उदयपुर, राजस्थान, ऑक्टोबर २०२२
- ९) सिन्हा प्रसून, भारतीय सिनेमा - एक सफरनामा, प्रलेक प्रकाशन, मुंबई, २०२३
- १०) मधुराणी शुक्ला, भारतीय सिनेमा की विकास यात्रा, कनिष्क पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली, २०२०
- ११) शेवाळे माधव, भारतीय चित्रपट, निहारा प्रकाशन, पुणे, २०१७